

Hüquqi dövlətdə insanın hüquq və azadlıqlarının müdafiə vasitələri Azərbaycan hüquqi-siyasi fikir tarixində əsas yer tutur. XIX əsr Azərbaycan demokratik siyasi fikrinin ən böyük nümayəndələrindən biri M.F.Axundovdur. Azərbaycanda inqilabi demokratik siyasi fikir onun yaradıcılığında özünün ən yüksək nöqtəsinə çatmışdır.

Axundovun siyasi təlimi öz dərinliyinə, çoxcəhətliyinə və demokratiyaya görə onun sələflərinin ideya və görüşlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. O, feodalizmi zorakı yolla devirmək ideyasını irəli sürmüş, xalq inqilab etməyə çağırmış, xalq hakimiyyəti ideyaları ilə çıxış etmişdir. Axundov öz həyatının müxtəlif dövrlərində müxtəlif dövlət formalarını irəli sürmüş, maarifçi mütləqiyyət ideyasını xalq hakimiyyəti ideyasına qədər inkişaf etdirmişdir. O yazırdı ki, "mənim məqsədim xalqımızın azadlığı, rifahı və sərvətinin artması üçün, vətənin abadlaşdırılması üçün... ədalətə rəvac verməkdir".

Axundov həmçinin bu ideala nail olmağın yollarını da göstərirdi. O, bu yolda islahatçıdan inqilabçı səviyyəsinədək yüksəlmişdi. 60-70-ci illərdə bilavasitə inqilabçı-demokrat kimi çıxış edən Axundov xalqı birbaşa inqilaba çağırırdı. Bununla belə, Axundov cəmiyyəti dəyişdirmək yolunda islahatları da istisna etməmiş, "Aldanmış kəvakib" əsərində məhz islahatçı monarx obrazını yaratmışdır. Bununla o, feodalizm cəmiyyəti çərçivəsində islahatlar yolu ilə yenidənqurmanın mümkün olduğunu inanırdı.

Öz əsərlərində şəxsiyyət problemlərinə böyük əhəmiyyət verən Axundov şəxsiyyətin azadlığı problemlərinə diqqət yetirir və onun mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışırdı. Onun fikrincə, azadlıq insanların bərabərliyini nəzərdə tutur, azadlıq onların müstəqilliyi deməkdir. O yazırdı ki, mənəvi və cismani azadlıq əldə etmədən bərabərlik ağlasığmazdır. O, insanın "təbii hüquqlarının" tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi fikrində böyük bir canlanma müşahidə olunur. Məhz bu dövrdə həyat mövqeləri, ideya baxışları, məram və məqsədləri bir-birindən çox vaxt kəskin surətdə fərqlənən görkəmli mütəfəkkirlər yaşayıb-yaratmışlar. Həmin mütəfəkkirlərdən biri Məhəmməd Ağa Şaxtaxtlı olmuşdur. Öz dövrünün çox savadlı şəxsiyyətlərindən biri olan M.Şaxtaxtlının məşğul olduğu məsələlərin əhatə dairəsi olduqca geniş idi. Onun publisistik əsərlərində mühüm yer tutan problemlərdən biri sosial tərəqqi olmuşdur. O, bu problemə "Müsəlman həyat qabiliyyətinin böhranı" adlı xüsusi bir əsər və "Müsəlmanların avropalaşması" adlı bir məqalə həsr etmişdir. Burada "tərəqqi" anlayışı "sivilizasiya", "avropallaşma" anlayışlarına tam uyğun gəlir. O yazırdı: "Avropalılar öz həyat tərzindən başqa, özlərinin biliyi, elmi, maarifi, sənayesi ilə, bir sözlə, mədəniyyət, sivilizasiya adlanan nə varsa, onunla müsəlmanlardan üstüdürlər". O, avropalaşdırma prosesinə nə isə sarsılmaz bir şey, "sosial qanun" kimi baxırdı.

Şaxtaxtlı əhalinin ümumi kütləsindən "yüksək sinfi", "hakim sinfi" və "aşağı sinfi" ayırırdı. Dövlət formaları məsələsində o, respublika idarə formasına tərəfdar çıxırdı. Şaxtaxtlının əsərlərində dövlət, hüquq, din, şəriət, beynəlxalq hüquq

və i. a. ilə bağlı bir çox məsələlər tədqiq olunmuşdur. Onun fikrincə, qanun həyatdan geri qalmamalı və onu tənzim etməlidir; qanun həyatdan doğur və ona əks-təsir göstərir. Şaxtaxtlı demokratik hüquqların tərəfdarı kimi çıxış edir, "həyat və fəaliyyət azadlığını" "insanın yüksək nemətləri" sırasına aid edirdi.

XX əsr Azərbaycan inqilabçı-demokratlarının bütöv nəslini tərbiyə etmiş görkəmli yazıçı və publisist, "Molla Nəsrəddin" jurnalının banisi və redaktoru C.Məmmədquluzadə xalqımızın siyasi fikrinin inkişafında böyük rol oynamışdır. C.Məmmədquluzadə hər şeydən əvvəl böyük maarifçi idi. O yazırdı: "Başqa millətlər elm oxuyub mədəniyyətə sahib olaraq qabağa getdikləri halda, biz geri qalmışıq. Mədəni millətlərin bizdən çox xoşbəxt və məsud yaşadıklarını hamımız təsdiq edirik, kaş biz də bunlar kimi xoşgüzeran olaydıq. Biz də mədəniləşib, mədəni xalqların sırasında durmalıyıq".

Lakin C.Məmmədquluzadə maarifçi olaraq qalmadı, o, inqilabçı-demokrat səviyyəsinədək yüksəldi. "Molla Nəsrəddin" belə bir tələbatın ifadəsi kimi meydana gəldi. Azərbaycanın siyasi fikir tarixində o, xalqımızın milli ruhunun xüsusiyyətlərinin ən tipik ifadəçilərindən biri idi. O özünün ən kəskin və amansız silahı olan gülüşün köməyi ilə mövcud dövlət quruluşunu və hüquq sistemini ifşa edirdi.

1907-ci ildə yazdığı "Cümhuriyyət" məqaləsində C.Məmmədquluzadə öz dövlət quruluşu ideasını şərh etmişdir. O, demokratik respublikanın qızğın tərəfdarı kimi çıxış edirdi. O yazırdı: "Cümhuriyyət üsulu mocibinə məmləkətin idarəsi camaatın öz ixtiyarındadır. Camaat dedikdə vətənin sahibidir. Dəxi heç bir kəsin ixtiyarı yoxdur ki, özünə padşah adı qoyub, millətin rəyindən kənar məmləkət işinə qarışsın. Məmləkət müəyyən qanunlar gücü ilə idarə olunur. O qanunları yazan və təsdiq edən millətin məbusları, yeni vəkilləridir". Onun fikrincə, belə respublikada ən demokratik seçkilər olacaq, bütün vətəndaşlara eyni hüquqlar veriləcəkdir. Bu respublikada prezident təsisatı vardır. Prezident dövlətin ya bütün millət tərəfindən, ya da ölkənin ali qanunvericilik orqanı tərəfindən seçilən başçısıdır. Gündəlik işində ona prezident müavinləri kömək edirlər.

Müasir Azərbaycan tədqiqatçısı, siyasi elmlər doktoru Hikmət Babaoğlu yazır ki, insanın cəmiyyətdə vəziyyətinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin nəticələrinin pozitiv olması həmin cəmiyyətin daxili həyatı və bütövlükdə siyasi sistemindən, dövlətin suveren iradəsindən, digər tərəfdən isə, onun sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və b. xüsusiyyətlərindən asılıdır. Dövlətin sosial

təcürbəsində insan hüquqları və azadlıqlarına dair müvafiq beynəlxalq sazişlərdəki bu və ya digər hüquqi normaların reallaşdırılması üçün təkə onların məzmununu ölkənin qanunvericiliyinə transformasiya etmək deyil, həm də ilk növbədə onlardakı şəraitin yaradılmasına yönələn müvafiq sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu baxımdan yalnız demokratik cəmiyyətdə insan hüquqları və azadlıqlarının reallaşması üçün əlverişli şərait yaranır və onlara tam təminat verilir. ABŞ politoloqu İ.Şapiro yazır ki, "demokratiya azadlığı qoruyan nemətdir, rifahdır və demokratik politologiyayı bu məqsədi nəzərə almaqla qurmaq lazımdır".

H.Babaoğlunun fikrincə, insan hüquqları nəzəriyyəsi və təcürbəsində aid olan hər bir məsələ bilavasitə və ya dolaylı surətdə daha ümumi, bir qayda olaraq dərin siyasi məzmunlu məsələlərin necə həll olunmasından asılıdır. Məsələn,

Hüquqi dövlətdə hüquq və azadlıqların müdafiəsinin əsas yolları

şəxsiyyətin vəzifəli şəxslərin, dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların qanunsuz hərəkətlərinə görə məhkəməyə şikayət etmək hüququnun (heç də siyasi olmayan) ölkənin dövlət-hüquqi təcürbəsində, bütövlükdə siyasi həyatında nə dərəcədə məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi prinsipinin həyata keçirilməsindən, cəmiyyətdə məhkəmənin nüfuzu və rolundan asılıdır. Ümumiyyətlə, insan hüquqları problemi obyektiv və genetik olaraq siyasi məzmunlu malikdir. Lakin məsələnin bu şəkildə qoyuluşu heç də insan hüquqları probleminin tam şəkildə siyasətlə bağlanması demək deyil. İnsan hüquqları probleminin, sözsüz ki, əxlaqda, fəlsəfədə, ideologiya və dində dərin kök salmış ən müxtəlif ifadəsi vardır. Bununla belə bu problemin xüsusi siyasi məzmunu daha əhəmiyyətli olmaqla onun əsas elementi kimi çıxış edir. Əlbəttə, bəzi müəlliflər hesab edir ki, insan hüquqlarının siyasizləşdirilməsi və ideologiyasızlaşdırılması onların reallaşdırılmasının ən yaxşı variantı olardı. Bu halda qeyri-stabil, ziddiyyətli və bəzən açıq neqativ faktor kimi çıxış edən praktiki siyasətin və siyasi ideologiyanın müxtəlif təzahürlərinin təsirinə təcrüd oluna bilərdilər. Lakin belə halların hipotetik (istənilən) situasiya kimi nəzəri konstruksiyasında da müəyyən problemlər yaranır. Məsələn, amerikalı filosof A.Qevirz belə bir məntiqi nəticəyə gəlir ki, müasir dünyada insan hüquqlarının mövcudluğu və reallaşdırılması insan hüquqları Bəyannaməsindən və insan hüquqları paktlarından asılıdır və insan hüquqlarının bu sənədlərdə pozitiv tənzimlənməsindən əvvəl onlar ola bilməzdi və sadəcə olaraq yox idi.

İnsan hüquqları probleminə ictimai

mai mənafe və dəyərlərin prioritetini nəzərə almaqla daha ədalətli və humanist yanaşmanın işlənilməsi və inkişaf etdirilməsi nöqtəyindən, bir tərəfdən, dəyişən maraqların, digər tərəfdən isə, mənəvi dəyərlər və imperativlərin xeyli sərbəlliyinin dəyişməz əhəmiyyəti vardır. Bizim fikrimizcə, bu faktorların birləşdirilməsi bəşəriyyətin hüquqi və sosial inkişafının sözsüz və əsas tələbatı, insan hüquqları nəzəriyyəsi və təcürbəsindən, müasir dövlətlərin daxili və xarici siyasətinin prinsipial məsələsidir. İnsan hüquqları ideyasına əsaslanan demokratiya konsepsiyası daha geniş şəkildə politoloq Larri Dayamond tərəfindən işlənilmişdir. Onun fikrincə, insan hüquqlarının nəzərə alınması demokratiya konsepsiyasını zəiflədir, insan hüquqlarına əsaslanan liberal demokratiya modeli demokratik fikir və təcürbəni zənginləşdirir. Bu model fərdi və qrup azadlığı ilə yanaşı, siyasi və vətəndaş plüralizminin təmin edilməsini də tələb edir.

Dayamond insan hüquqlarının demokratik modelinin əsas əlamətlərinə aşağıdakıları aid edir:

- real hakimiyyət konstitusiyası ilə faktiki olaraq seçilmiş vəzifəli şəxslərə və onların təyin etdiyi şəxslərə (ölkə daxilində məsul olmayan qüvvələrə yox) mənsudur;
- icra hakimiyyəti konstitusiyası ilə məhdudlaşdırılır və müstəqil məhkəmə, parlament, insan hüquqları üzrə müvəkkil-ombudsman təsisatı digər təsisatlar qarşısında məsuldur;

- seçkilərin nəticələri əvvəlcədən müəyyən olunmur, müxalifət mövcuddur və təcürbənə hökuməti formalaşdırıran alternativ imkanlar ola bilər;

- mədəni, etnik, dini və digər azadlıqların öz maraqlarının siyasi

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "Vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət quruculuğu" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

prosesdə ifadə edilməsində və öz dini və mədəniyyətinin istifadə olunmasında imkanları məhdudlaşdırır;

- vətəndaşların partiyalar və müntəzəm seçkilərdən başqa öz maraqlarını və dəyərlərini ifadə və təmsil etməsi üçün çoxlu daimi kanallar və vasitələrin olması, o cümlədən onların yarada biləcəyi müxtəlif muxtar assosiasiyalar, hərəkat və qruplar;

- assosiasiyalar azadlığına və plüralizmə əlavə olaraq vətəndaşların siyasi cəhətdən azad əlaqəsi olan müstəqil kütləvi informasiya vasitələri də daxil olmaqla, alternativ informasiya mənbələrinin mövcud olması;

- fərdlər əsas azadlıqlara - etiqat, fikir, diskussiya aparmaq, mətbuat, yığıncaqlar, nümayişlər və petisiyalar və s. azadlıqlara malikdirlər;

- vətəndaşlar siyasi cəhətdən qanun qarşısında bərabərdirlər və onların azadlıqlarını, qərarları digər hakimiyyət mərkəzləri tərəfindən hörmətlə qarşılanan və dəstəklənən məhkəmə sistemi müdafiə edir.

- qanunların idarə etməsi vətəndaşları ədalətsiz həbsdən, sürgündən, terrordan, işgəncələrdən, onların şəxsi həyatına təkə dövlətin deyil, həm də mütəşəkkil qeyri-dövlət qüvvələrin hədsiz müdaxiləsindən müdafiə edir.

Təqdim olunan demokratik model tədqiqatçılar insan hüquqları, azadlıq və demokratiyanın inkişafı səviyyəsinin analizi üçün geniş istifadə edirlər. Bu model Dayamond tərəfindən artıq mövcud olan empirik tədqiqatlar təcürbəsi əsasında qurulmuşdur.

Vahid ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru